

Відгук
офіційного опонента на дисертаційне дослідження
Кароєвої Тетяни Робертівни
«Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства
в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст.»,
подане на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.01-історія України

Дисертаційне дослідження Т.Р. Кароєвої присвячене актуальній у науковому відношенні темі. По-перше, представлена до захисту дисертація має важливе значення з огляду на провідні тенденції у сучасній історичній науці. Зокрема, йдеться про засвоєння українською історичною наукою нових наукових напрямів (або проблемних полів), які визначають сутність так званого «антропологічного повороту». Серед останніх – і проблеми книжкової культури та історії читання. По-друге, книжкова культура стала показником модернізації суспільного життя на певному етапі історії. Не можна не погодитися з авторкою стосовно того, що розвиток книжкової культури можна розглядати як результат прояву «модернізаційної ініціативи знизу», або «органічної модернізації». Зазвичай модернізаційні процеси в Російській імперії досліджувалися як такі, що були ініційовані або скеровані владою. Не відкидаючи такого підходу, авторка дисертації наголошує на ролі приватної та громадської ініціативи. По-третє, слід зважити на інше розуміння регіонального аспекту теми. Попри те, що територіально дослідження обмежено лише Подільською губернією, авторка пропонує поглянути на цей приклад як на маркер граничного рівня книжкової культури в українських губерніях. Пояснюється це тим, що зазначений регіон характеризувався явно слабким рівнем модернізації суспільства, зумовленим деякими особливостями його розвитку: аграрне суспільство, слабка індустріалізація та урбанізація, пізнє запровадження земського самоврядування, найнижчий рівень письменності населення. Це створює умови для компаративістських досліджень, які, на жаль, поки що є слабо розвиненими в українській історіографії.

Мета та завдання роботи засвідчують, що Т.Р. Каросєва вирішувала низку важливих і доволі масштабних проблем, керуючись сучасними методологічними підходами. Йдеться про обґрунтування пізнавальної цінності поняття «книжкова культура», дослідження історії та соціології читання різних соціальних груп, здійснення комплексного аналізу книжкового масиву, що був у використанні місцевого населення, надання характеристики книготорговельній інфраструктурі та бібліотечній мережі регіону тощо.

Такі завдання було досить складно реалізувати, адже на сьогодні історики досі не мають більш-менш узагальнених даних про стан книговидавничої, книготорговельної, бібліотечної справи на українських теренах, не складена бібліографія національного книговидавничого репертуару, тощо.

Саме тому, дисертантка була змушена опрацювати велику кількість джерел, перш ніж зробити певні узагальнення. Джерельну базу дисертації слід визнати репрезентативною для такого типу дослідження. Авторка спирається на численні джерела, чимало з яких вперше вводяться до наукового обігу.

Зокрема, звернемо увагу та те, що було опрацьовано величезний книжковий масив (понад 55 тис. томів) як сукупність окремих книжкових історико-культурних фондів, що колись входили до складу бібліотек та книгозбірень, які існували на теренах подільського краю. Аналізувалися візуальні ознаки видань, досліджувалася тематика видань та їхнє типологічне призначення, і на цій основі було зроблено висновки про читацькі уподобання та своєрідний книжковий репертуар історичної епохи.

Наголосимо також на тому, що дисертанткою було досліджено чимало фондів як центральних, так і місцевих архівів України. Нею було виявлено чимало інформативних джерел, переважно звітну документацію, офіційне листування тощо. Здебільшого саме ці діловодні джерела використовувалися авторкою для характеристики книжкової торгівлі, стану бібліотек, діяльності друкарень у Подільській губернії. Виняткове значення для

здійснення книгознавчого аналізу мали віднайдені рукописні каталоги бібліотек, особливо родових.

Звичайно, важливе місце серед опрацьованого кола джерел належить актовим джерелам (положення, статuti, свідоцтва), використовувалися статистичні джерела, періодичні видання, джерела особового походження.

Водночас, зауважимо, що розподіл джерел на опубліковані та архівні, а також включення до кола джерел енциклопедичних видань та біографічних довідників (див. С. 79) виглядає дещо архаїчно. До речі, як і твердження про те, що джерела особового походження «потребують критичного прочитання, осмислення та використання у сукупності інших, більш достовірних джерел» (С. 89).

Втім, у цілому дослідження Т.Р. Кароєвої вирізняється оригінальністю й творчим підходом. Водночас, авторка намагалася скористатися досягненнями попередників, передовсім теоретичними напрацюваннями зарубіжних дослідників. Хоча це не позначено у тексті, але, здається, дисертантка надала перевагу «соціології текстів», яка розповсюджена в англomовній літературі, ніж французькій «історії читання». До речі, на нашу думку, у розділі методологія було б варто саме на цьому й зробити певний наголос, оскільки від цього залежить тлумачення деяких понять, як от «регламентація читання» (авторка, вочевидь, має на увазі саме репертуар книг, а не процес читання).

Одним із складних завдань при підготовці дисертаційного дослідження було виявлення певних масивів літератури. Зокрема, авторкою було зібрано відомості про понад 150 особистих бібліотек губернії. Це стало можливим завдяки використанню методу історичної реконструкції. З'ясування складу (характерних особливостей) типових бібліотек представників тих чи інших соціальних, етнічних або конфесійних груп не набуло (через брак необхідних джерел) завершеності, втім являє собою вдалий приклад застосування зазначеного методу.

Структура дисертаційної праці логічна і в цілому відповідає меті та завданням дослідження. Важливу роль відіграють додатки, підготовка яких вимагала значних зусиль. Водночас, звернемо увагу на певні незрозумілі позначки [* * *], які декілька разів розділяють текст параграфу. Очевидно, це було зроблено задля того, щоби відокремити відповідні тематичні блоки, оскільки текст є доволі насиченим різноманітними фактами. Ймовірно, у цьому випадку треба було застосовувати певні підзаголовки.

Висновки, до яких приходить Т.Р. Кароєва, підсумовують основні завдання дисертаційного дослідження, є змістовними, логічно аргументованими й органічно впливають з попередніх узагальнень, викладених в основних розділах. Список робіт, опублікованих за темою дисертаційного дослідження, свідчить про багаторічну сумлінну працю Т. Р. Кароєвої над обраною темою. Дисертантка на сьогоднішній день вже є знаним фахівцем в царині історії книги та книжкової культури.

Звичайно, авторці можна висловити й певні зауваження та побажання на майбутнє. Так, на нашу думку, дещо менше уваги приділено еволюції саме «культури техніки читання»(яка є частиною «книжкової культури»), взаємодії читача і тексту, процесу сприйняття певних літературних творів подоянами в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Почасти це пояснюється прихильністю зазначеній «соціології текстів», а, з іншого боку, незначною кількістю джерел особового характеру, які б давали змогу реалізувати це завдання. До речі, остання обставина обмежила й результати «соціологічного» підходу. Хоча авторка досить докладно охарактеризувала кілька основних соціальних груп – носіїв книжкової культури, тим не менш, була змушена визнати, що «комплекс виявлених джерел не дозволив охарактеризувати книжкову культуру таких соціальних груп, як робітники та військові, а також таких етнічних спільнот, як вірменська, німецька та чеська, які хоч і проживали компактно, але на жаль практично не залишили матеріалів про свою книжкову культуру» (автореферат, с. 11). Цікавим, в даному контексті, є застосований дисертанткою термін «концепція читання»,

але його слід було б пояснити, так само як і обґрунтувати використану типологію: «радикально-революційна», «ліберальна», «консервативно-охоронна», «комерційна». Вочевидь, останній тип «випадає» за критерієм, бо тоді можна пропонувати й «дозвільну», й «професійну» і т.д.

Твердження про подолян як творців книжкової культури, які самотійно її конструювали (С. 264) виглядає дещо претензійно. Бо тоді треба казати про специфіку цієї культури. Можливо, було б доцільніше писати про долучення мешканців регіону до відповідних культурних практик. До речі, сама авторка зазначає, що країни на місцях стикалися зі складнощами у фізичному доступі до книги (через бідність, обмежену кількість літератури та бібліотек, тощо). У деяких випадках слушно йдеться про «припущення» (С. 146), адже складно казати про ставлення до читання широких верств населення. Зазначено також, що місцевих видань в особистих зібраннях практично не виявлено, що місцева бібліографічна продукція не визначала канон книжкової культури, що країни не були на вістрі книговидавничої моди, а скоріше довіряли відомим іменам, визнаним авторитетам, і це стосувалося й авторів, і видавців, і книгарів. Навіть відзначено, що книжкова культура Поділля в багатьох своїх проявах мала вторинний характер, відтворювала ті зразки, що формувалися у видавничих, наукових та культурних центрах держави. Втім, в результаті робиться вочевидь суперечливий висновок: «Вони [подоляни] втілювали уявлення про книжковий світ, поширені у тодішньому освіченому суспільстві, напряду не наслідуючи жодних конкретних зразків, а скоріше їх винаходили. Краян не можна вважати культуртрегерами – радше слід визнати їх інтерпретаторами готових культурних форм у місцевих умовах» (С. 264).

Хоча у дисертаційній праці неодноразово згадуються освітяни, й зустрічаються такі вислови як «культурно-освітні організації», «освітні центри», «освітні заходи», освітні ініціативи», «культурно-освітні чинники», «навчальні заклади», тим не менш, коли йдеться про певні узагальнення, роль освіти дещо нівелюється. Так, наприклад, основними способами поширення

та придбання книг називаються торгівля, безкоштовна роздача/отримання, родинне успадкування, розпродаж книгозбірень та ін. (С. 215). Зазначається, що на еволюцію книжкової культури впливали, з одного боку, місцеві інформаційні потреби, структура яких поступово ускладнювалася, а з іншого – соціальна активність громадських організацій і приватних осіб, спрямована на задоволення цих потреб (С. 395). Знов-таки про освітні заклади не йдеться. Не названо освітній фактор і при визначенні чинників формування особистих, сімейних чи родових книжкових колекцій (С. 254). З іншого боку, зазначається, що «на селі навчальні заклади були чи не єдиними зручними громадськими приміщеннями, щоб розмістити книгозбірню» (С. 134), що «більшість подільських дітей здобувала книги через школу та бібліотеку» (С. 387 – 388). У тексті є згадка про те, що при деяких гімназіях діяли книгарні, якими опікувався хтось з вчителів: «Ці навчальні заклади самостійно контактували з такими фірмами, завдяки чому пропонували своїм учням не тільки навчальну, а й наукову та художню літературу» (С. 173). Зазначено, що «навчальні заклади мали право ввозити іноземні книжки, періодичні видання «вченого змісту» без цензури та митного оформлення» (С. 221) і тим самим розширювали доступний книжковий репертуар. Побіжно робиться й такий висновок: «Невипадково постійна стаціонарна книжкова торгівля спочатку виникла у Кам'янці-Подільському та Немирові, де були середні навчальні заклади» (С. 216).

На нашу думку, слід було б ретельніше підійти до аналізу тематичного спектру книжкових зібрань, хоча, розуміємо, це ще більше б ускладнило дослідницьке завдання. Тим не менш, мусимо зазначити, що «релігійна» чи «художня» література, або «науково-популярні видання» – надто широкі поняття, щоби осягнути спрямованість читацького інтересу. Уточнюючі назви на кшталт «художня класична література», «високохудожня література» не поліпшують ситуацію. Деякі висновки потребують додаткової аргументації, наприклад про те, що «назагал жіноча книжкова культура не відрізнялася принципово від чоловічої, але мала певні особливості» (С. 371). Залишилися

без відповіді і деякі запитання, які виникли мені під час читання тексту: чи була в бібліотеках жіноча періодика, чи вивчала авторка екслібриси?

До речі, останнім часом дослідники все більше уваги зосереджують на символічних практиках і, таким чином, намагаються виявити зв'язок між поведінкою суб'єкта та соціокультурним контекстом. Було б цікавим з'ясувати роль книги у таких символічних практиках. Втім, вочевидь, це може бути завданням на майбутнє. Так само як і співставлення даних з різних регіонів України.

В цілому, дисертаційне дослідження Т.Р. Кароєвої є цілком завершеною самостійною науковою працею, яка виконана на високому фаховому рівні. Дисертаційна праця відповідає всім вимогам, які сьогодні висуваються до докторських дисертацій, а його авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та археології
історичного факультету
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна

С. І. Посохов